

էր, աշուղները իսպ հանած էին անոնց վրայ, եւ այդ խաղին մէկ տունն ալ այս էր.

Սակեհիկ Տիկին տենչալով կը տենչայ
Պատ դը խաւարտ եւ փռնով դը խաւարծի,
Արգաւանի բարձերուն տակէն:

Արքատոսիս. 15 Մարտ 1911:

ՇԱՍԻՐԵ ՎՈՐԱՄՊԵՏ ՍՏԱՍԿԵՍ

Ն Ա Յ Ո Ց Գ Ր Ե Ր Ը

Հարգանքներով

5. Եթէ Դանիէլեան կողուած գրերը Գանիէլ Տնարածը չէին, պէտք է ստուգել թէ որ ժամանակի գործ էին, էրը Տնարուեցաւ եւ մինչև էրը տեւեց անոնց գործածութիւնը:

Ինձիձեան անոնց գիւտը եւ գործածութիւնը ամենահին ժամանակները կը զնէ անորոշ կերպով. «Ի սկզբան անդ ի Տնուծ գոյր առ մեջ գիր Տայկական», (Հնար. Գ. 73): Բայց թիչ մը յետոյ, էջ 76, Փիլոսոփոսոսի վկայութիւնը լիջելէն եւ անոր յիշած Տայիքէն գրերը նոյն Դանիէլեան գրերը համարելէն կը հետեւի թէ այդ բնիկ Տայ գրերուն հնութիւնը կը հանէ Գրիստոսի Բ գաբը եւ աւելի վեր: Քիչ մը աւելի պարզ կը բացատրէ Նոյն, որ նոյն գրերը կը զնէ հայոց կուսակազմական շրջանին. «Մեքուրբեան գրերու գիւտէն առաջ՝ հեթանոս Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունէր անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր գործածուող այբուբեն մը: Ասիկա կը կազմէ անցման շրջան մը՝ նշանագրերու (իմաստոց նշանագրեր) եւ բուն Մեքուրբեան այբուբենի մէջեղը եւ ծառայած է հեթանոս հայոց մտքի արտայայտութեան համար, ասորական, պարսկական եւ յունական գրերու ներմուծութիւնէն շատ առաջ: Այս գրերը մտնելով Հայաստանի հողին վրայ՝ խափանեցին հին այբուբենը՝ հաւանաբար զուտ քաղաքական պատճառներով... Իսկայես՝ հնագոյն հեթանոսական շրջանին՝ հայերը ունէին իրենց սեպհական այբուբենը՝»:

Ոմանք այս շրջանը աւելի առաջ կը տանին եւ կը զնեն վաղաբնական առաջ (արդեօք

Փիլոսոփոսոսի թուականը Ն. Բ. հասկնալով). այսպէս Միանսարեան (կանոնաւոր եւ վայելուց գրութեան պատմ. էջ 99—100) կը զնէ Ն. Բ. 200 թուին հնարուած. նոյնպէս Պայաստեան (Փորձ, Բ տարի, Գիրք III), Մ. Վ. Մուրատեան, Եկեղ. Պատմ. էջ 86, 87, 89 եւն: Սարգսեան (Ագաթ. եւ իւր բազմ. գաղտնիքը, էջ 290) Գ կամ Դ գաբուն յարմարուած կը կարծէ:

Սակայն այս խնդրով ամենէն աւելի մանրամասն զբաղած է Իս. Յարութիւնեան, Հայոց գիրը, էջ 152—3 եւ 253—260: Հեղինակի կարծիքով հին հայկական գրին ծագումը եւ գործածութիւնը կ'իյնայ նոյնպէս կուսակազմական շրջանին: Ամէն կրօն առանձին քաղաքակրթութիւն մըն է եւ սերտօրէն կապուած է գրի որեւէ տեսակի մը հետ: Չնչուելով կրօնը, կը ջնջուի նաեւ այդ քաղաքակրթութիւնը եւ գիրը: Ամէն նոր կրօն կը բերէ նոր գիր: Այսպէս՝ Փիւնիկէն բերուած նոր կրօն մը Յունաստանի մէջ տարածեց Փիւնիկեան գիրը. մահմետականութիւնը ուր որ մտաւ տարածեց արաբական գիրը, քրիստոնէութիւնը Եգիպտոսի մէջ ջնջեց մահմետական գիրը եւ տեղը զբաւ յունական այբուբենը, լատինական գիրը Ս. Գրքի հետ տարածուեցաւ արեւմտեան Եւրոպայի մէջ: — Հին Հայոց գիրը կապուած էր հին Հայոց ժողովին հետ: Գ գաբուն՝ երբ Գր. Լուսաւորչի ջնջեց հեթանոսութիւնը եւ անոր տեղ տարածեց քրիստոնէութիւնը Հայոց մէջ, կուսակազմական բազմաթիւ սովորութեանց հետ ոչնչացուց նաեւ այդ գիրը եւ անոր տեղ տարածեց յունարեն եւ ասորերէն տառերը: Լուսաւորչի հետ Հայաստան բերուած յոյն եւ ասորի կրօնաւորները արգիլեցին հայ գրի գործածութիւնը եւ իրենց գործածած յոյն եւ ասորի տառերը տարածեցին նաեւ մեր մէջ: Անցաւ 100 տարի եւ հայերէն գիրը սնայէս անհետացաւ, որ Միշագեացի ասորիի մը քով միայն կարելի եղաւ գտնել: Ասիկա շատ զարմանալի չէ, կ'ըսէ Յարութիւնեան, որովհետեւ պատմութիւնը նման երեւոյթներ շատ ունի: Երբ Ապանիացիք նուաճեցին Մեքսիկան եւ սկսան տարածել քրիստոնէութիւնը, արգիլեցին տեղական գիրը՝ համարելով զայն իրենց նպատակին խոչընդոտ մը: Հարիւր տարի յետոյ՝ երբ սկսան հետազոտել Մեքսիկան, երկու ծերունի հազիւ կրցան գտնել, որ իրենց հին գիրը կարգաւ գիտէին: Հարաւային Ամերիկայի փանոս կողուած ցեղը, որ այսօր վայրենի վիճակի մը մէջ կ'ապրի, քանի

¹ Исследования и статьи Н. О. Эмеля, Москва, 1896, էջ 210 եւ 212:

մը դար առաջ՝ ծաղկեալ գրականութիւն ունէր: Վերջապէս մեր դրացի քիւրգերը, որ այսօր գիր չունին, կը համարուին քաղզեացեաց սերունդը, այն խոշոր ազգին՝ որուն ձեռքն էր ամբողջ գիտութիւնը:

Այս բոլորին ամփոփումն այն է ուրե՛մն որ հին հայերէն (Դանիէլեան) գիրը հնարուած է քրիստոսի Բ դարէն աւելի առաջ, եւ Ղուսասօրչի ժամանակ ոչնչացած է՝ որ դարուն:

6. Քանի՞ գրէ բաղկացած էր Դանիէլեան այբուբենը: Այս մասին ժամանակակից պատմիչները տեղեկութիւն չունին. կրօնն միայն թէ հայերէն լեզուով գրելու համար անբաւական էին, այսինքն անկէ շատ պակաս գրեր ունէին. «Իսկ իրեն ի վերայ հասեալ թէ չեն բաւական նշանագիրքն՝ ողջ անկէ զսիւղորայս եւ զկապս հայերէն լեզուոյն», (Կոր. էջ 9). «Տեղեկացեալ գիտացն՝ ոչ իննէ բաւական այնու նշանագրաց ստոյգ հորովել զՏեգեանյ բառից հայկականաց հագնեցաբար», (Խոր. Գ. ծբ): «Եւ յետ բազում աշխատութեանց եւ քննութեանց եւ ուսմանց՝ անշահ մնացեալ, զի ոչ բերէր զբառս եւ զբանս աշխարհասացն բոս հայերէն լեզուիս», (Փոքր Կոր. էջ 10):

Նոյն պակասութիւնը կը շեշտեն նաեւ յետին պատմագիրները, սակայն ստոյն մէջ քանի մը հաստը որոշ կերպով կը նշանակեն նոյն իսկ գրերու քանակութիւնը: Վարդան պատմիչ կը զննէ 22 գիր. «քսան եւ երկու գիր առ Դանիէլէն ասորոյ գտեալ է հին ժամանակաց» (էջ 49): Ատողի կը զննէ 29 գիր. «յորոյ աւուրս գպրութիւն շայոց լեզուիս իմ գիր ի Դանիէլէն փիլիսոփայէ ասորաց կարգեցաւ» (Գլ. Զ. էջ 139): Դաւիթ Անյաղճին ընծայուած հանելուկի մը մէջ՝ նոյն թիւը 24 է. «Չեղբ ամենակալին ստեղծին զիս եւ բարբարանն ի բարձանց ի բարձունս ընծայեաց զիս. Չափ հասակի իմոյ երկիցս երկոտասան, այժմ եմ՝ երկցս երկոտասան¹», Աւրիշ յետին գրուածքի մը մէջ՝ որ գրուած է խորենացեոյ ազգեցութեամբ, կը կարդանք. «Հայերէն եղաւ գպրութեան»:

¹ Այս հանելուկը առաջին անգամ հրատարակած է Բազմ. 1848, էջ 192, ուր մեզ հետաքրքրող բառերու տարբեր ընթացուած մ'ալ կայ. «Եւ չափ անցայ իմոց յասակի երկու բո՛ւ, այժմ անցայ եւ չարացայ եւ եմ գ 4 1, Հանելուկին վրայ առանձին քննութիւն մ'ալ ունի Հ. Ղ. Մ. Բազմ. 1848, էջ 247-250, ուր Դաւիթ ըսածը հաստատուելու համար մէջ էր բերուի նաեւ. ուրիշ անունով վայելութիւն մը. «Քանի՞ ստեղծին Երարուպ որ ի մերայեւոցն չկայր» — Պատասխան. Ժր գիր էր, ամեն Ա պիտիք (անգ. էջ 249):

Թիւն ի քսան եւ ինն գրոյ ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ՝ զոր ետ գրել Ռամջապա-Վարդաշան նախարարին ի ձեռն Հաւելի երիցու» (Հանուած Ս. Իշխանիի կարիքնան թ. 1723, էջ 275 եւ Գէորգեան, թ. 263, էջ 255 երկու ձեռագիր Ոսկեփորիկներէ): Վարդանագիրքը կ'ըսէ թէ Դանիէլեան գիրը 17 տառ էր: Կայսերաց սուրբն մէջ կը գրուի 29. «Ի սորա աւուրսն գտաւ քսան եւ ինն գիր հայերէն լեզուի ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ ասորոյ», «Յաղագս սրբոց վարդապետացն Հայոց Մովսէսի եւ Դաւիթի, անվաւերականը, որ հրատարակած է Սրուանձնասանց (Հնոց-Նորոց), կը զնն 29 գիր. «Յայսմ ժամանակս եղև ինդիր պակասութեան գրոյն Հայոց, զոր ունէին, իմ գիր ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ ասորոյ՝ աշակերտ սրբոյն Գրգորի:» Գրանձարարի մէջ երկու տեղ գրուած է 29. «Ղւսմաջապուհ օգնեալ, Վահրիճ գործակցեալ, Դանիէլ շնորհեալ, Քսան եւ ինն գտեալ, նախնեացն արարեալ» եւ ուրիշ տեղ մը՝ «Քսան եւ ինն գիր էր գտած, այլ անօգուտ էր ընթերցողաց, զի եւ ոչ կապէր Տեգ բառից անուանց»:

Այսպէս ուրե՛մն պատմիչներուն տուած տեղեկութիւնները կը զանազանին 17, 22, 24 եւ 29 թուերուն մէջ: 17ի կողմէ միայն վարդանագիրքը. 22 կը զնն վարդան պատմիչ, 24 կը զնն Դաւիթ Անյաղճ, իսկ 29 կը զնն Ատողի, Ոսկեփորիկ, Կայսերաց գիրք, Մովսէսի եւ Դաւիթի անվաւերականը եւ Գանձարան:

Այս զանազանութեան պատճառը իմանալու համար պէտք է քննել՝ թէ

7. Ի՞նչ լեզուէ, այսինքն ի՞նչ այբուբենի համեմատութեամբ ձեւուած էր յիշեալ այբուբենը: Այս կարեւոր խնդրին վրայ ձորին եւ Փարպեցի որեւէ տեղեկութիւն չեն տար: Խորենացին անոց ծագումը յուշարեւեն կը զնն. «Քաջ հմտացեալ ի Դանիէլէ, կարգեալ ըստ ձեւոյ օրինակի յուսնակնին զվաղնուց քտեալ նշանագիր տառից», (Խոր. Գ. ծբ): Նոյն բանը կը պատմէ նաեւ Յայմատուրքը. «Եւ ուսուցեալ մանկունս զամս բ, եւ ոչ կարացին հանել ի Տեգ, քանզի ի հոռում լեզուն միայն էր յարմարեալ ի հայոց բարբառս», (Տրէ Ժ է նոյնմը. 25):

Յետինները այս այբուբենի ծագումը կը զննն ստորականէն: Այս բանը բացորոշ կերպով կը պատմէ վարդանագիրքը. «Եւ այս են ճշմարտագրոս ստուգութեանց. զի Ատորիք ընդ մեր թագաւորօքն էին, եւ նոցայն է քսան եւ

երկու գիր . ի նոցանէ շնոցացած աննէլ մեր գիրը... զառաջինն ի նոցանէ էր առեալ եօթնն եւ տասն գիր: ՚ի զհինգ գիրն թողեալ էր եւ չէր թարգմանեալ, ՚ս ըսել կուզէ թէ Գրանիւլեան գիրը յայմարցուած էր Ատորց 22 գրերէն, որոնցմէ գուրա ձգուած էր 5 գիր:

“Բազմալեզայի, յիշած անանուն Տեղինակը կը գնէ երբայսականն, որ նոյնպէս սեմական լեզու մ'է:

Յունարէն այբուբենը 24 գրէ եւ ասորականը 22 գրէ բազկացած ըլլալով, պատմընեբնէ անոնք որ Գրանիւլեան այբուբենի ծագումը յունական կ'ընդունին, ըսական է կը գնեն 24 գիր, իսկ անոնք որ անոր ծագումը ասորական կը կարծեն, կը գնեն 22 գիր: Կամ ի Տակառակէն դատելով՝ 24 գիր ընդունողները յունական ծագման կողմն են, իսկ 22 գիր ընդունողները ասորական ծագման: Ըստ այսմ խորնեացին ընդունելով յունական ծագում՝ կ'ենթադրուի թէ ընդունած ըլլալ 24 գիր: Գաւիթ ընդունելով 24 գիր՝ յունական ծագման կողմն է. իսկ Վարդան ընդունելով 22 գիր՝ ասորական ծագման կողմն է:

Այս բացատրութեամբ կը մեկնուին 17, 22 եւ 24 թուերը: Բայց կ'ըն թիւ է 29:

Եթէ ստորերէն եւ յունարէն գրերը գնենք դժմ առ դժմ, կը տեսնենք որ ասորին ունի 5 տառ՝ որ կը պակսին յունարէնի մէջ եւ 7 տառ՝ որ յունարէնի մէջ կան, բայց կը պակսին ասորիին մէջ:

ԱՏաւասիկ ասոնց Տանձնատութիւնը.

ա	բ	գ	դ	ե	զ	է	թ	ի	կ
α	β	γ	δ	ε	ζ	η	θ	ι	κ
	ο	ϐ	ϓ	ϔ	ϕ	ϗ	Ϙ	ϙ	ο
ϒ	ϓ	ϔ	ϕ	ϗ	Ϙ	ϙ	Ϛ	ϛ	Ϝ
λ	μ	ν	ξ	ο	π	ρ	σ	τ	υ
λ	Ϟ	ϟ	Ϡ	ϡ	Ϣ	ϣ	Ϥ	ϥ	Ϧ
ϧ	Ϩ								
ϩ	Ϫ	ϫ	Ϭ	ϭ					
Ϯ	ϯ								

Յունարէնը աւելի ունի ε, η, ο, π, υ, φ, ω, բայց կը պակսին α, β, ο, ϐ, ϗ, Ϙ, ϙ, Ϛ, ϛ:

Երկու այբուբենները միացնելով եւ պահանները երարձով լրացնելով կ'ըլլայ՝

24 յոյն + 5 ասորի կամ 22 ասորի + 7 յոյն՝ Տաւասարապէս 29:

ԱՏա այս է 29 թուին ծագումը: Բայց կոյ նաեւ ուրիշ Տաշիւ մը: Յունարէն այբուբենը թէեւ ունի 24 գիր, բայց անոնցմէ երկուքը փ եւ ա իբր առանձին տառ՝ գոյութիւն չունին մեր մէջ: Նոյնպէս ասորին թէեւ ունի 22 տառ, բայց (Ϟ) գիրը գոյութիւն չունի մեր մէջ: Երբ յունարէնը կը գտանայ 22 գիր, իսկ ասորին 21: Այս Տաշիւը վեր ի վայր կը շօրէ ամեն ինչ: Անոնք որ 24 թիւ ընդունած են ըստ յունականին, կը սխալին փ եւ ա գրերուն պատճառաւ. անոնք որ 22 ընդունած են, կընան ո՛չ միայն ասորականին կողմն եղած ըլլալ (ինչպէս ենթադրեցինք վերը), այլ եւ յունականին (Տամարելով թէ փ եւ ա Տանած են Տաշուէն): Եթէ փ եւ ա պակաս Տաշուելով գրած են 22, ուղիղ են, իսկ եթէ ասորականին կողմն ըլլալով Տանդերձ 22 գրած են, կը սխալին՝ գրին պատճառաւ: Նոյնպէս անոնք որ երկու այբուբենները միացնելով՝ 29 թիւը Տանած են, կրկնակի կը սխալին, որովհետեւ մէկ կողմէ փ եւ ա եւ միւս կողմէ՝ չգտնուելով Տայ այբուբենին մէջ, երեք թիւ կը պակսի եւ 29 թիւը կ'իջնայ 26: Վերջապէս եթէ նկատի ունենանք Բազմալեզայի անանուն Տեղինակին ըսածը թէ Մետրապ Տայերէն գրերը կազմեց երբայցեցերէնի 24!! գրերէն, այն ժամանակ պիտի ըսենք թէ մեր միամիտ Տեղինակներուն ըսածը սխալներ է եւ բազկանայ միայն:

Այսպիսի վերիվայր յեղաշրջումներ եւ սկիւլպտի սխալներ կը տեսնենք նաեւ ուրիշ տեղեր:

Խորնեացին պատմելով Տանդերձ թէ Գրանիւլեան գրերը յունականն անունած էին, Մետրոպին կու տայ =, ե, է, շ, է, =, - ձայնաւորներուն գիւտը, որով կը Տետետի թէ Գրանիւլեան գրերը ձայնաւոր չունէին: Բայց այդ կ'ընչպիսի յունարէն է, որ =, ե, է, է, =, - ձայնաւորները չունի: Շատեր կը Տաստատեն թէ Խորնեացւոյն մէջ ձայնաւորներու այս թուումը յետին յաւելուած է. այսպէս յաւելեան, Ղ. Փարպ. եւ Գործք նորին, էջ 117, Խորէն Ստեփանէ, թրգմ. Խոր. 1889, ծան. 697, Խ. Յարութիւնեան, չայոց գիրը, էջ 265 եւն: Ասոնք կը շեշտեն այն Տանգամանքը՝ որ ձեռագիրները, ի մէջ այլոց նաեւ Լամբրոնացւոյն ձեռագիրը, չունին այդ յաւելուածը եւ մէկ ձեռագիր կայ միայն՝ որ այս եօթը ձայնաւորներու թուումը կ'ընէ:

Կը մնան սակայն խումբ մը ուրիշ պատմիչներ, որոնք յայտնի կերպով կը ցուցնեն թէ

գտնուեցաւ Դանիէլէ թով: Դանիէլ այս արշա-
կունի պահչաւ գրերէն հանց իր այրուբերը եւ
ղրկեց Մեսորոբին:

Այս բոլորը անապացոյց են թաղութիւններ
են՝ հիմնուած պատմիչներու աւելի անապացոյց
են թաղութեան վրայ: Միակ իրական եւ հաս-
տատան կէտը որ կայ, այն է թէ Դանիէլեան
այրուբերը չունէր հայերէն լեզուն յատուկ
ձայները եւ այս իսկ պատճառաւ մէկ կողմ
գրուեցաւ Ս. Մեսորոբի կողմէ:

9. Այս վերջին իրողութիւնը իմաստուն
մտածութիւն մը կու տայ Ստ. Մայխասեանի, որ
իւր վիեմտիպ Մասնահարութեան Պատմու-
թեան մէջ (էջ 50) այսպէս կը պատճառարանէ:

Առաջին. եթէ Դանիէլեան գրերը պակա-
սաւոր եւ հայերէն լեզուն անյարմար էին, կը
նշանակէ թէ հայերէն լեզուի գրութիւնը չէր:

Թարութիւնեան (էջ 313) կը կարծէ թէ
Դանիէլեան գրերը կը ներկայացնէին շայտց շատ
հին լեզուն եւ անոր մէջ չգտնուած տառերը
այն ժամանակի հայերէնի մէջ ալ չկային, որով-
հետեւ «ժամանակի ընթացքում հայոց լեզուն
եւս կատարելագործուել էր եւ հին գիրը չէր
համապատասխանում լեզուի բոլոր ճշդանե-
րին»: Արդարեւ շատ փերուս փաստարանու-
թիւն: Թարութիւնեանի կարծիքը լիովին մեր-
ժեւու համար բաւական է յիշել որ հեղինակը
այս կատարելագործուած լեզուն յատուկ ձայ-
ները կը համարէր ը, է, է, ի, յ, ճ, հ, յ, շ, ճ,
ւ, լ, ու, ֆ ձայները, ասոնց մուտքը անշուշտ
գնեւու էր գարէն ետք, որովհետեւ իր կար-
ծիքով Գ. դարուն դադրեցաւ Դանիէլեան գիրը:
Եթէ այս «կատարելագործեալ» գրերը Գ. դա-
րէն առաջ մտած ըլլային, Դանիէլեան գիրն ալ
Գ. դարէն առաջ պիտի խափանուէր: Ըսել է
թէ Գ.—Ե. դարուն, այն է միայն 100 տարուան
մէջ ստեղծուեցան այս 14՝ «Տնչուները»:

Բայց մեր կրնանք ապահովեմ յարգելի
հեղինակը թէ այս «կատարելագործեալ Տնչու-
ները» Գ. դարէն շատ առաջ ալ կային:

Հիւրման, Sprachwissenschaftliche Ab-
handlungen թերթին մէջ (հատ. I, էջ 129—
172) պատուական յօդուած մը ունի հայերէն
ձայնական օրէնքներու ժամանակագրութեան
վրայ: Հեղինակը իր կուռան բունելով պարս-
կերէնէ, ասորերէնէ, յունարէնէ եւ արարերէնէ
փոխառեալ բառերը, քննութեան կ'առնէ անոնց
մէջ տեղի ունեցած ձայնական փոփոխութիւն-
ները (է, ու ձայնաւորներուն անկումը եւ է, եւ,
ոյ ձայներու սղումը): Յունարէն եւ արարերէն

բառերը այս փոփոխութիւններէն ալտա են բու-
լղովին, ասորերէն բառերը մասամբ ազատ եւ
մասամբ ենթակայ են, իսկ հին պարթեւական
փոխառութիւնները ամբողջապէս ենթակայ են:
Որովհետեւ յոյն եւ արար բառերը քրիստո-
նէական շրջանէն յետոյ մտած են, իսկ պար-
թեւական բառերը աւելի հին են, ուստի կ'ե-
զրակացնէ հեղինակը թէ այն բառերը՝ որոնց մէջ
այս փոփոխութիւնները տեղի ունեցած են, կը
պատկանին պարթեւական շրջանին, այսինքն
300 թուէն առաջ, իսկ այն բառերը՝ որոնց մէջ
նոյն փոփոխութիւնները տեղի ունեցած չեն, կը
պատկանին սասանեան եւ քրիստոնէական շրջ-
քանին, այն է մասաւորապէս 300 թուէն յետոյ:
Հեղինակը կու տայ նաեւ քանի մը ընդարձակ
ցանկեր այն բառերու՝ որոնք այս հին պար-
թեւական շրջանին փոխառեալ են:

Արդ՝ ասոնց մէջ կան այնպիսի ձեւեր,
որոնք կը պարունակեն մեր ինքզին առարկայ
եղող ձայները. այսպէս՝

- ժ. — նօքէն < հարս. *niždahyu-, քրո-
ձան < պ՛հլ. drožan, քթոյն < փք. *dužgaona-
- ծ. — Մժբիլ < ասոր. ܡܙܒܝܢ ܢܨܝܘܢ.
- հ. — Հուր < պլ. hunar, Ըդիլ < պ՛հլ.
hindūk.
- ա. — վճարէլ < պ՛հլ. vičartan, իջիւ <
պ՛հլ. vičir, ճիճիթ < պ՛հլ. kunčit, դոգոսեան
< պ՛հլ. patmōdan.
- ը. — Աւշլուլու < պ՛հլ. *aspinjakān.
- ի. — Բիլիլ < պ՛հլ. bišijisk, իջիւ < պ՛հլ.
vičir.

Եթէ հայերէնի այս ձայները ճիշդ նոյն
Տնչուով կը գտնուին նաեւ օտար փոխառու
ձեւերուն մէջ եւ փոխառութիւնը կատարուած
է 300 թուէն առաջ, կը նշանակէ թէ նոյն
թուին նոյն ձայները կային նաեւ հայերէնի մէջ:

Ը ձայնին հին գոյութեան համար օրինակ
են բոլոր այն բառերը՝ որոնց մէջ իրանեան է եւ
ու ձայները ինկած են. երբ ասոնք ինկան, անոնց
տեղ տկար ը ձայնը եկաւ: Թիշնք յատկապէս
Տրքու < պ՛հլ. Tirdāt, որուն երեք յաջորդա-
կան բաղաձայնները անկարելի է որ միաշունչ
արտասանուէին:

Հիւրմանի սկզբունքով առայնորդուելով՝
կրնանք վկայութեան առնել նաեւ այն բառերը՝
որոնք վրացերէնը մեզմէ փոխ առեր է: Այս փո-
խառութիւնները իրիտ բաղաձայն են, բայց
մեծաւ մասամբ 300 թուականէն յետոյ առ-
նուած են, որովհետեւ կը ներկայացնեն ճիշտ

Հայերէնի ձեւերը՝ առանց է, ու ձայնաւորներու անկման եւ է, եւ, ու ձայնաւորներու սղման: Սակայն կան քանի մը սահուածիւ բառեր ալ՝ որոնք է, ու ձայները կը պահեն եւ հետեւաբար 300 թուէն առաջ փոխ առնուած են: Այս բառերուն ցուցակը տուած եմ Արարատի մէջ, 1898, էջ 313բ: Աւելորդ կը համարիմ օրինակներ զննել նաեւ ասոնցմէ, որովհետեւ վերիններուն վրայ նոր բան մը չպիտի աւելցնեն: Կը յիշեմ միայն վրաց, յիշէ՛նք < զլին > բառը, որ կ'ապացուցանէ Հայ. յ ձայնին գոյութիւնը 300 թուէն առաջ:

Է ձայնին համար կը յիշեք լըեղ = պրս. virēb, որուն մէջ i ձայնին անկումը՝ բառը կը տանի 300 թուէն առաջ: Սակայն այս ձայնին հին գոյութեան համար ունիմք այնպիսի օրինակներ, որ պահուածն են երբեք ալ կ'անցնին կը գերազանցեն հնութեան կողմէ: Այսպէս է ուրիշ = զնգ. *xšāsaθa, պ՛հ՛. šēθ, որուն մէջ թէեւ օ (է) կայ, բայց x ձայնը ինկած է. ուրեմն մեր ձեւը անիէ աւելի հին է եւ կը բռնէ զանգիկ եւ պահուածն էր մեր ժամանակը. յուր = արշակունեան պ՛հ՛. yāvētan, որուն սասանեան ձեւն է jāvēd, զորիւր = սասանեան պ՛հ՛. pālēz, արշակունեան ձեւը պիտի ըլլար *pardēz, ինչպէս կը ցուցնէ երբ. parden. Արուշտ, հին արշակունի անուն. որուն նոր սասանեան ձեւն է Ardašir (Արտաշէր). Սասանեան բառին մէջ d կը ցուցնէ բառին յետութիւնը. Հայերէնի մէջ ո (է) իւր հնութեան նշան է. զլրտարբոս եւ Գիտն կաստիոս կը յիշեն ՝Αρτάδης (γ = է եւ ոչ թէ է = ե) Հայ թագաւորը Ն. Բ. 30 թուին (Հիւրբ. Arm. Gramm. էջ 29):

Այսպէս ուրեմն ապացուցուած է թէ Հայերէնի ը, է, է, ծ, ճ, ճ, է ձայները արդէն Բ-Գ դարուն գոյութիւն ունէին: Յարութիւնեանի ցուցակը ամբողջական ըլլալու համար պէտք էր ապացուցանել նաեւ ո, շ, շ, ո, ֆ ձայններուն գոյութիւնը. ասոնց համար չունիմք առ այժմ այնպիսի հաստատուն (եւ շարտիւղ) օրինակներ, որ ամէն կասկածէ վեր ըլլային: Սակայն այդքանն ալ բաւական է կարծեմ ոչնչացնելու համար իր սխալ կարծիքը:

Այս բողոքն կը հետեւի թէ այդ Գանիէլեան գիրը՝ որ 22 տարեկէ կը բաղկանար, ո՛չ միայն չէր յարմարել Ե դարու Հայերէնին, այլ եւ չէր կրնար նախորդ դարերու լեզուին յարմարիլ: Եւ հետեւաբար երբեք ալ Հայերէն գիր եղած չէր: Երբութիւնեանի փաստաբանութիւնը իր դեմ կ'իյնէ եւ ինքզինքը կը ընջէ:

Երկրորդ. Ինչպէս կրնայ ըլլալ որ ազգ մը կամ լեզու մը այբուբեն մը ունենայ, գործածէ զայն ժամանակ մը, եւ այդ գրականութիւնը այնպէս մը ընտելի, որ անկէ գիրք թիւն, տեսարակ մը կամ աննշան արձանագրութիւն մ'անգամ չմնայ: Հին պարսկերէն բեւեռագրութիւնն ալ ընտելեցաւ. պահուածն գրականութիւնը իրենք պարսիկները իրենց ձեւով ընդեցին ոչնչացուցին: Բայց ինչքան ալ որ ընդեցին, նորէն այդ գրականութեանց մնացորդները կան ու յաւիտեան կը մնան: Եթէ դարերու խոշոր անըզպես մ'ունենանք ի նկատի, այդպիսի գիրք մը (ինչպէս հանձարեղ կերպով կը նկատէ Հ. Բ. Սարգսեան, Ագաթ. եւ իւր բազմ. գաղտ. էջ 290) երեւան պիտի գտար զանէ Ե դարուն եւ այդ առթիւ իրենք եւ կամ ուրիշ ժամանակակից մէկը բան մը յիշելու էր:

Վերջապէս Ինչպէս կրնայ ըլլալ որ այս հայկական համարուած այբուբենը ամէն տեղ անհետ կը կորսուի, Հայաստանի մէջ՝ ուր գործածուած պիտի ըլլար, ի սպառ կ'անհերեւութանայ, եւ կը մնայ միայն Միջագետցի ասորիի մը քով:

Այս պատճառաւանդութիւններէն կը հետեւի պարզապէս թէ Գանիէլեան գիրքը Հայերէն չէին եւ հայոցմէ երբեք գործածուած ալ չէին, այլ կորսուած հին սեմական ազգի մը այբուբենը, զոր Ս. Մեսրոպ յետոյ միայն հասկնալով՝ երեսի վրայ ձգեց, Եւ այս բանը կը ցուցնէ իրենի համառօտ, բայց զորեղ վկայութիւնը. «Մանաւանդ զի եւ նշանագրերն իսկ յայլոց Եղբայրեանց թողեանք զիպեցան»¹: Միեւնոյն ամէն է նաեւ խորեանացոյն ըսածը. «Մոհոցածոյնն այնուիկ գծագրութեամբ», այսինքն օտարէն մտբացուած՝ եւ երբեք Հայ ազգային սեմականութիւն չեղած: Գանիէլ ասորի կ'ախկապորդ յանկարծ տեղ մը գտնելով յիշեալ այբուբենը եւ կարծելով թէ Հայ լեզուի այբուբենն է, յայտնեց ձևամշակուած հին, որով եւ պատճառ եղաւ սուտ լուրի մը տարածուելուն Հայոց մէջ:

Հայերը նախ քան Մեսրոպ գրաւոր գրականութիւն ունեցած չեն. եղած է միայն բանաւոր գրականութիւն՝ որուն հաստատուութիւնն են վկայասանական երգերը. այսպիսի գրական

¹ Մոհոցածոյն բառն այս նշանակութիւնը կը գտնենք նաեւ Փարպեցոյն քով. «Մանաւանդ թէ գոն նշանագրեր հայերէն լեզուս, որով հետս է ինքեան ձայնն. եւ ոչ խորեանացոյն բարբառով լահել լողպիս»:

